

Janek Musek
**DUHOVNA
INTELIGENTNOST:
STRUKTURA IN
POVEZAVE**

STR. 259-276

JANEK MUSEK
ODDELEK ZA PSIHOLOGIJO
FILOZOFSKA FAKULTETA
UNIVERZA V LJUBLJANI
AŠKERČEVA 2 1000 LJUBLJANA
TEL: +386 3634170
JANEK.MUSEK@GUEST.ARNES.SI
JANEK.MUSEK@FF.UNI-LJ.SI

::POVZETEK

VERSKO, DUHOVNO IN TRANSCENDENTNO izkustvo je značilno za človeka od samih začetkov. To izkustvo so proučevali številni avtorji skozi obdobje moderne psihološke in kognitivne znanosti, vendar pa je šele od nedavnega predmet empiričnega raziskovanja. Prav v zadnjem času se je v psihologiji šele začel uveljavljati nov koncept duhovnosti, koncept duhovne inteligentnosti (DI). Prispevek v prvem, teoretičnem delu obravnava glavna področja in usmeritve v raziskovanju duhovnih in z njimi povezanih pojavov v psihologiji, kognitivni psihologiji in nevroznanosti. V drugem delu pa so navedeni izsledki naših lastnih empiričnih raziskovanj, ki vključujejo analize strukture DI in analize odnosov med DI, vernostjo, vrednotami, dimenzijami osebnosti in dimenzijami psihičnega blagostanja.

Ključne besede: Duhovnost, duhovna inteligentnost, vrednote, osebnost, psihično blagostanje

ABSTRACT**SPIRITUAL INTELLIGENCE: STRUCTURE AND CONNECTIONS**

Since the beginnings, the mankind is characterized by religious, spiritual and transcendental experience. This experience attracted the interests of many authors during the period of modern psychology and cognitive science, yet it has a rather short history of empirical research. Only recently, the concept of spiritual intelligence (SI) has been more widely promoted in psychology. In the first, theoretical part of the article the major domains and directions in the research of spiritual and related phenomena in psychology, cognitive psychology and neuroscience are outlined. In the second part, the main results of our own empirical research have been reported including the analyses of the structure of the SI and the analyses of the relationships between SI and religiosity, human values, personality dimensions, and well-being.

Key words: Spirituality, spiritual intelligence, values, personality, psychological well-being

::UVOD

Religiozno in duhovno doživljanje sodi med temeljna določila človekove biti. Po Williamu Jamesu (1982/1902), so se mnogi, tudi nekateri najprominentnejši psihologi, npr. Adler (Adler in Jahn 1933), Erikson (1958), Freud (1928a, 1928b, 1939), Fromm (1950) ukvarjali s psihološkimi vidiki verovanja, a razen izjem (kot npr. Bucke, 1923, in že omenjeni James) je psihologija do nedavnega le malo znanstveno raziskovala naravo duhovnega in religioznega dojemanja sveta. Do neke mere je to razumljivo, saj se ključni postavki duhovnosti, namreč smisel in transcendenca, izmikata operativnemu definiranju, s tem pa tudi znanstvenemu raziskovanju (Coles 1999). Tematiki duhovnosti so se med psihologi še največ posvečali Jung (1921, 1931, 1933, 1958, 1964), Allport (1937, 1950, 1955, 1961), Frankl (1964), nato humanistični psihologi (Maslow 1954, 1971; Rogers 1961) in predstavniki transpersonalne psihologije (Grof 1993; Tart 1990; Wilber 1995). V novejšem času se vprašanjem duhovnega in verskega doživljanja posvečajo tudi v krogih vplivne pozitivne psihologije (pregledno o tem Musek in Avsec 2002).

Raziskovanje duhovnosti so spodbudila tudi nevropsihološka dognanja o odzivanju določenih možganskih predelov na duhovno dejavnost (Alper 2001; Austin 1998; Newberg 2004; Newberg in dr. 2001; Persinger 1987, 1993; Ramachandran in Blakeslee 1998a, 1998b). Tako je duhovnost postala v novejšem času vse pogostejša referenca v psihološkem raziskovanju (Emmons 1999). Duhovnost in vernost, povezani s predstavami o transcendentnem, božjem in absolutnem sta postali tudi predmet evlucijskih razlag (Montell 2002).

Na vseh teh osnovah se je pred kratkim začel uveljavljati pojem duhovne inteligentnosti (DI). Gardner (1999) ga je pod nazivom "eksistencialna inteligentnost" vključil v svoj razširjeni model multiple inteligentnosti, potem ko je že prej našel svoje mesto v modelu Buzana in Keena (1997). Zohar in Marshall (2000) sta nato ga kmalu zatem tako rekoč popularizirala. Avtorja opredeljujeta DI kot "dokončno inteligentnost, s katero rešujemo probleme smisla in vrednot, s katero svoja dejanja in življenja postavimo v širši, bogatejši okvir, ki daje vsemu smisel, s katero ocenimo, da je neka življenjska pot bolj smiselna in samoizpolnjujoča kot druga" (Zohar in Marshall 2000). Komplementarne definicije najdemo tudi pri drugih avtorjih (Spiritual Intelligence. Definitions 2004), pri čemer nekateri izrecno opozarjajo na neujemanja v pojmovanjih duhovnosti (Vaughan 2004). Nekateri avtorji navajajo temeljne sestavine DI (glej npr. Stein 2003), ki bi lahko olajšale razlikovanje od drugih konstruktov, tudi od tistih, s katerimi se zdi najbolj povezana, recimo religioznosti (Idler in dr. 1999).

Šele v najnovejšem času se pojavljajo resnejši poskusi merjenja DI (King in

dr. 1995; King in dr. 2002; Underwood in Teresi 2002), čeprav je za marsikoga sporen že sam pojem merjenja duhovnosti (Zohar in Marshall 2000). Pri tem v bistvu prevladuje vprašalniški način merjenja, kar že po sebi postavlja koncept bolj v bližino konativnih vidikov osebnosti kot pa na področje kognitivnih sposobnosti. Med pomembnejšimi poskusi merjenja duhovnih zmožnosti velja omeniti multidimenzionalne lestvice, ki so jih razvijali na Fetzerjevem inštitutu (Fetzer Institute in dr. 1999). Rezultat teh prizadevanj je bila multidimenzionalna lestvica BMMRS (Brief Multidimensional Measure of Religiousness/Spirituality, Idler in dr. 1999).

S tem so ustvarjene možnosti za empirično raziskovanje strukture duhovnosti in DI. Postavlja se vprašanje, katere so glavne komponente oziroma dimenzije v prostoru našega duhovnega doživljanja. Namen te raziskave je prav ugotavljanje teh dimenzij.

::METODA

::Udeleženci

V raziskavo je bilo vključenih 615 oseb obeh spolov in vseh starostnih razredov. V vzorcu je bilo 199 moških in 416 žensk. Gre za osebe v razponu od 13 do 73 let, z aritmetično sredino 33 let in s standardno deviacijo 11,44.

::Aparat

Lestvica duhovne inteligentnosti (LDI). Za merjenje duhovne usmerjenosti smo uporabili posebno lestvico duhovne inteligentnosti oziroma duhovnosti, ki smo jo oblikovali na podlagi izbora in modifikacije večjega števila postavk iz več virov (med njimi tudi s prilagajanjem nekaterih postavk lestvice BMMRS, Idler in dr. 1999). Končna modificirana lestvica vsebuje 54 postavk, na katere se odgovarja na petstopenjski ocenjevalni lestvici (podrobnejši opis: Maravič 2004; Musek in Maravič 2004). Zanesljivost (notranja konsistentnost) lestvice je visoka, Cronbachov alfa koeficient znaša 0,94. Poleg nje je bila uporabljena skrajšana verzija lestvice (LDIS), ki vsebuje naslednjih pet postavk:

1. Doživljam povezanost z vsem živim
 2. Moja duhovnost daje smisel dogodkom v mojem življenju
 3. V svetu prepoznavam navzočnost božanskega
 4. Čutim povezanost z izvirom vsega življenja
 5. V svojih odnosih z drugimi izražam in prejemam ljubezen in odpuščanje
- Koeficient zanesljivosti (Cronbachov alfa ali α) skrajšane lestvice je 0,87. Lestvica visoko korelira s skupno točkovno vrednostjo duhovne inteligentnosti

LDI (0,93) in z generalnim faktorjem duhovnosti, izločenim v preliminarnih postopkih validacije ($r = 0,95$).

Muskova lestvica vrednot MLV (natančnejši opis v Musek 2000: 30-40). Lestvica zajema 54 posameznih vrednot, ki se ocenjujejo glede na osebno vrednost oziroma pomembnost in sicer z vrednostmi od 1 do 10. Lestvica MLV vključuje tudi ti. sidrno vrednoto (spoznavanje samega sebe), katere vrednost je že vnaprej določena (50). Ocenjevanje poteka po ustreznem navodilu, ki se lahko poda tudi v modificirani skrajšani obliki, če gre za bolj izobražene osebe.

Lestvica je prirejena tako, da je mogoče poleg vrednosti posameznih vrednot oceniti tudi generalnejše kategorije vrednot. Njihove vrednosti dobimo, če izračunamo povprečja za vrednote, ki določajo te generalne kategorije. In sicer gre za 11 vrednotnih kategorij srednjega obsega (vrednotne usmeritve: čutna, varnostna, statusna, patriotska, societalna (demokratična), socialna, tradicionalna, kulturna, spoznavna, aktualizacijska, verska), za 4 vrednotne kategorije večjega obsega ali vrednotne tipe (hedonski, potenčni, moralni in izpolnitveni tip vrednot) in za 2 vrednotni kategoriji največjega obsega (dionizična in apolonska velekategorija). Tako lahko pri posamezniku poleg ocen posameznih vrednot, dobimo tudi vrednosti za generalnejše kategorije vrednot. Lestvica MLV je zanesljiv merski instrument, vsaj kar zadeva njeno notranjo konsistentnost ($\alpha = 0,94$). Faktorske dimenzije MLV se ujemajo s faktorskimi dimenzijami Schwartzove lestvice vrednot in drugih vrednotnih lestvic (Musek 2000).

Lestvica zadovoljstva z življenjem SWLS (Satisfaction With Life Scale; Diener in dr. 1985) meri splošno zadovoljstvo z življenjem. Predstavlja kognitivni aspekt zadovoljstva z življenjem. Rezultat na lestvici lahko označimo kot posameznikovo globalno oceno kvalitete svojega življenja glede na osebne kriterije. Lestvico sestavlja pet postavk, na katere mora udeleženec odgovoriti na lestvici od 1 (sploh ne drži) do 7 (popolnoma drži). Za skupni rezultat seštejemo odgovore na vseh pet postavk. Pavot in Diener (1993) navajata dobre koeficiente notranje konsistentnosti (α se giblje od 0,79 do 0,89) in zanesljivosti v času ($r_{\text{test-retest}} = 0,50$ do 0,84). V našem vzorcu smo dobili α 0,83.

Lestvica pozitivnega in negativnega afekta PANAS (The Positive and Negative Affect Schedule; Watson, in dr. 1988). PANAS vsebuje dve lestvici. Lestvica pozitivnega afekta je sestavljena iz 10 postavk in meri stopnjo občutkov entuziastičnosti, aktivnosti, budnosti... Lestvica negativnega afekta je ravno tako sestavljena iz 10 postavk. Nanaša se na množico različnih negativnih čustvenih stanj, vključno s sovraštvom, zaničevanjem, gnusom, občutki krivde, strahom in nervoznostjo. Udeleženci morajo na ocenjevalni lestvici od 1 do 5 označiti, kako pogosto na splošno doživljajo posamezno čustveno na splošno.

Avtorji poročajo o koeficientih notranje konsistentnosti od 0,90 do 0,96 za lestvico pozitivnega afekta (v našem vzorcu $\alpha = 0,67$) in $\alpha = 0,84$ do 0,87 za lestvico negativnega afekta (v našem vzorcu $\alpha = 0,81$), za zanesljivost v času pa korelacije $r_{\text{test-retest}} = 0,47$ do 0,68 za lestvico pozitivnega afekta in $r_{\text{test-retest}} = 0,39$ do 0,71 za lestvico negativnega afekta.

Vprašalnik Velikih pet BFI (Big Five Inventory, John in Srivastava 1999). Vprašalnik vsebuje 44 postavk, ki merijo pet velikih faktorjev osebnosti: ekstravertnost, prijetnost, vestnost, nevroticizem in odprtost. Postavke se ocenjujejo na petstopenjski lestvici (Likertovega tipa) od 1 (povsem se ne strinjam) do 5 (povsem se strinjam). Vprašalnik ima dobre merske karakteristike, med njimi visoko konvergentno veljavnost tako z drugimi samoocenjevalnimi instrumenti kot z ocenami drugih oseb in prav tako zelo zadovoljivo zanesljivost (John in Srivastava 1999).

Thrasheva in Elliotova Lestvica inspiracije (Inspiration Scale; Thrash in Elliot 2003). Lestvico sestavljajo štiri trditve, kjer udeleženci najprej ocenjujejo pogostost vsebovanih vidikov obnašanja oziroma doživljanja (podlestvica pogostosti oziroma frekvenca inspiracije), nato pa še moč (intenzivnost in/ali globino) zajetih vidikov (podlestvica intenzivnosti inspiracije). Obe podlestvici skupaj lahko združimo v skupno vrednost inspiracije kot poteze. Zanesljivost podlestvic in celotne lestvice je visoka in sicer znaša α za podlestvico pogostosti inspiracije 0,91, za podlestvico intenzivnosti inspiracije 0,90 in za celotno lestvico inspiracije 0,92. Lestvica je bila prevedena v slovenski jezik po metodi prevoda in povratnega prevoda.

::Oblikovanje raziskave

Raziskava je potekala v obliki korelacijskega in multivariatnega raziskovanja, pri čemer so bile kot spremenljivke uporabljene duhovna inteligentnost, vrednotne kategorije, osebnostne dimenzije (pet velikih in njihovi nadredni faktorji) in dimenzije psihičnega blagostanja (zadovoljstvo z življenjem, negativni afekt in pozitivni afekt). Predmet raziskovanja je bila v delu raziskave struktura prostora duhovne inteligentnosti, pri čemer so bile opravljene številne strukturne analize (faktorske analize, klastrske analize, multidimenzionalno skaliranje, analize kovariančnih struktur in druge). V drugem delu raziskave so bile opravljene korelacijske in regresijske analize odnosa med duhovno inteligentnostjo in drugimi spremenljivkami, zajetimi v raziskovalnem modelu.

::Postopek

V analizah so bile uporabljene postavke kombinirane lestvice duhovnosti (duhovne inteligentnosti), ki so jo udeleženci izpolnili na spletni strani, zbiranje podatkov pa je potekalo v marcu in aprilu 2004 in deloma tudi pozneje. Vsi udeleženci so na enak način izpolnili tudi vprašalnik MLV in SWLS, nekateri (N=106) pa še vprašalnik osebnosti BFI, vprašalnik PANAS in lestvico inspiracije. Izpolnjevanje je bilo anonimno. Dobljeni podatki so bili tabelirani in obdelani s pomočjo statističnih analiz po programskem paketu SPSS.14.

::REZULTATI IN DISKUSIJA

Strukturo celotnega prostora spremenljivk duhovnosti oziroma duhovne inteligentnosti sem skušal preveriti s pomočjo večjega števila multivariatnih analiz, vključujoč faktorske analize, klastrske analize in analize s pomočju multidimenzionalnega skaliranja. Omejil se bom predvsem na prikaz izsledkov faktorskih analiz in klasterskih analiz.

::Faktorske dimenzije duhovnosti

Najprej sem s pomočjo faktorske analize preverjal strukturo prostora 54 postavk zgoraj omenjene lestvice duhovnosti. Te postavke so bile torej izbrane kot reprezentativni kazalci duhovnosti in to upravičeno, saj si je težko predstavljati, da obstaja kakšno področje našega duhovnega delovanja in doživljanja, ki ga postavke ne zajemajo. Najpomembnejši kazalci ustreznosti faktorizacije indicirajo primernost korelacijske matrike 54 postavk Lestvice duhovnosti za nadaljnje faktorske analize. Ustreznost vzorčenja po Kaiser-Meyer-Olkinovem testu je visoka in znaša 0,941; prav tako pa je visoko signifikanten tudi Bartlettov test sferičnosti ($p < 0,001$). Faktorji so bili izločeni po metodi glavnih komponent in rotirani s pomočjo Promax metode rotacije. Poševnokotna metoda rotacije je upravičena, saj so komponente duhovnosti nedvomno bistveno korelirane med seboj in jih zato nima smisla umetno ortogonalizirati.

Na podlagi kriterijev za izločanje faktorjev (zlasti Cattellovega testa drobirja – scree test) se zdijo najbolj pomembne faktorske solucije na treh ravneh: enofaktorska, dvofaktorska in petfaktorska. Faktorji, ki so nižji od petega po vrsti so že dokaj specifični in ne prispevajo več bistveno k razumevanju temeljne strukture duhovnosti.

Na prvi ravni se torej zdi upravičena enofaktorska solucija, ki zajema en sam faktor, ta pa pojasnjuje 29,16 odstotkov celotne variance v izvorni korelacijski matriki 54 postavk (naslednji le še 7,26). Praktično so vse postavke Lestvice

duhovnosti signifikantno nasičene s prvim faktorjem pri enofaktorski soluciji, kar pomeni, da lahko ta faktor interpretiramo kot generalni (splošni) faktor duhovnosti. Ta faktor tudi korelira kar 0,998 s skupno točkovno vrednostjo lestvice, kar še bolj opravičuje njegovo interpretacijo v smislu generalnega faktorja duhovnosti.

Druga solucija zajema dva faktorja, ki pojasnjujeta skupaj 36,43 odstotka izvirne variance (naslednji, tretji faktor nato le 4,2). Prvi faktor pri dvofaktorski soluciji najbolj nasiča postavke lestvice, ki pomenijo občutje višjega smisla, vernosti in predanosti, povezuje pa se tudi s postavkami harmonije, notranjega miru, povezanosti in hvaležnosti (široki faktor smisla). Z drugim faktorjem so najbolj nasičene postavke, ki se nanašajo na občutje harmonije, notranjega miru, povezanosti in hvaležnosti, povezuje pa se tudi s postavkami rasti in samoizpopolnjevanja ter odpuščanja (široki faktor harmonije).

Tretja solucija zajema pet faktorjev, ki pojasnjujejo 47,32 odstotkov izvirne variance (naslednji, šesti faktor nato le še 2,58). Pri tej soluciji (glej Tabelo 1) dobimo po vrsti faktorske dimenzije, ki jih lahko interpretiramo kot

1. dimenzija smisla (značilne postavke: moja duhovnost daje smisel dogodkom v mojem življenju; moje duhovno prepričanje mojemu življenju občutek pomembnosti in smisla; brez občutka duhovnosti bi bilo moje vsakdanje življenje brez smisla; če na najtežje in najbolj vznemirjajoče dogodke pogledam z vidika duhovnosti, dajejo smisel mojemu življenju; kadar nisem povezan z duhovno platjo svojega življenja, izgubim svoj smisel);
2. dimenzija povezanosti, harmonije, notranjega miru in hvaležnosti (značilne postavke: čutim povezanost z izvirom vsega življenja; živim v harmoniji s svojimi najglobljimi vrednotami in s svojim smislom življenja; lepota stvarstva me notranje prevzame; čutim hvaležnost za življenje; v svojih odnosih z drugimi izražam in prejemam ljubezen in odpuščanje; občudujem stvarstvo in ga spoštujem; hvaležen sem za vse darove; čutim globok notranji mir oziroma harmonijo);
3. dimenzija verskega in numinoznega (značilne postavke: v kolikšni meri bi sami zase rekli, da ste verni...; meditiram ali molim; v svetu prepoznavam navzočnost božanskega; vera je zame izvir moči in tolažbe; verjamem v življenje po smrti);
4. dimenzija rasti in (samo)izpopolnjevanja (značilne postavke: pogosto se mi zdi, da ne bom mogel nikoli nadoknaditi napak, ki sem jih storil v preteklosti, ne glede na to, kako se zdaj trudim; pogosto se mi zdi, da mi ni uspelo živeti tako, kot je prav; odpustil sem si stvari, ki sem jih naredil narobe; težko si odpustim nekatere stvari, ki sem jih storil);
5. dimenzija odpuščanja in sprejemanja (značilne postavke: odpuščam tistim, ki me prizadenejo; precej hitro se lahko spet spoprijateljim s prijatelji, ki so

me na neki način ranili; nekatere zamere sem gojil mesece ali leta; druge sprejemam tudi takrat, ko naredijo kaj, kar se mi zdi napačno; verjamem, da kadar ljudje rečejo, da mi odpustčajo za nekaj, kar sem storil, to tudi v resnici mislijo).

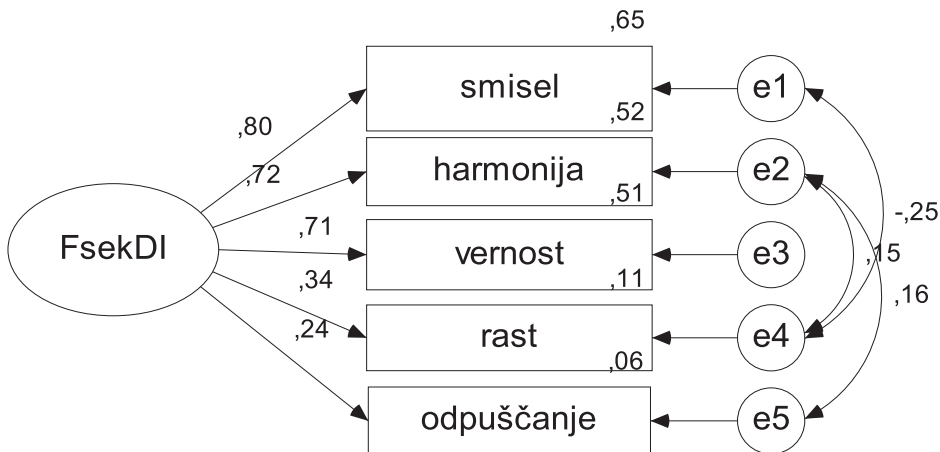
Tabela 1: Nasičenja postavk kombinirane lestvice duhovnosti s petimi latentnimi dimenzijami*

	Faktorske dimenzije				
	1	2	3	4	5
moja duhovnost daje smisel dogodkom v mojem življenju	,855	,476	,560	,102	,151
moje duhovno prepričanje mojemu življenju občutek pomembnosti in smisla	,796	,481	,554	,164	
brez občutka duhovnosti bi bilo moje vsakdanje življenje brez smisla	,793	,439	,549		
če na najtežje in najbolj vznemirjajoče dogodke pogledam z vidika duhovnosti, dajejo smisel mojemu življenju	,784	,482	,592		,239
kadar nisem povezan z duhovno platjo svojega življenja, izgubim svoj smisel	,783	,366	,451		
moja duhovnost mi omaga oblikovati cilje, ki si jih postavljam	,765	,521	,502	,149	,159
kar se trudim delati v vsakdanjem življenju, je zame pomembno z duhovnega vidika	,730	,466	,379	,104	
moje duhovno prepričanje daje smisel veselju in žalosti v mojem življenju	,707	,425	,484	,226	,136
vednost, da sem del nečesa večjega od mene samega, daje mojemu življenju smisel	,688	,460	,526		,113
doživljam povezanost z vsem živim	,687	,661	,675	,314	,183
v kolikšni meri bi sami zase rekli, da ste duhovna oseba...	,651	,491	,595	,248	,195
razmišljam o tem, da je moje življenje del večje duhovne sile	,636	,410	,634	,103	,174
smisel mojega življenja izhaja iz občutka povezanosti z drugimi živimi bitji	,589	,454	,164		,226
kljub temu, da gre toliko stvari narobe, ljubezen še vedno premika svet sreča je...	,405	,324	,400	,107	,323
ko pogledam svoje življenje...	,241	,114			,203
čutim povezanost z izvirom vsega življenja	,192			,137	,115
živim v harmoniji s svojimi najglobljimi vrednotami in s svojim smislom življenja	,616	,771	,668	,278	,185
lepoti stvarstva me notranje prevzame	,369	,768	,432	,441	,101
čutim hvaležnost za življenje	,467	,748	,361	,198	,238
v svojih odnosih z drugimi izražam in prejemam ljubezen in odpustčanje	,413	,734	,559	,318	,179
občudujem stvarstvo in ga spoštujem	,438	,734	,457	,253	,425
hvaležen sem za vse darove	,535	,720	,603	,181	,212
čutim globok notranji mir oziroma harmonijo	,470	,718	,558	,211	,286
v svoji veri ali duhovnosti najdem moč	,387	,713	,237	,254	,159
svoje misli, besede in dejanja pregledam in izprašam in sledim programu samoizpopolnjevanja	,397	,645	,431	,511	
čutim nesebično skrb za druge	,560	,641	,508	,259	
živim v dostojanstvu in gorečnosti	,359	,613	,268		,359
primerno nadzorujem svoja čustva in obnašanje	,379	,601	,355	,282	,125
v kolikšni meri bi sami zase rekli, da ste verni...	,162	,482		,246	,197
meditiram ali molim	,470	,386	,813	,127	,202
v svetu prepoznavam navzočnost božanskega	,544	,524	,804	,118	,134
vera je zame izvir moči in tolažbe	,615	,678	,791	,241	,177
verjamem v življenje po smrti	,629	,343	,726	,155	,250
redno se pogovarjam s svojim duhovnim svetovalcem	,445	,292	,689		,205
menim, da se vse zgodi z nekim namenom	,419	,466	,610	,196	
	,436	,246	,485		,295

	Faktorske dimenzije				
	1	2	3	4	5
pogosto se mi zdi, da ne bom mogel nikoli nadoknaditi napak, ki sem jih storil v preteklosti, ne glede na to, kako se zdaj trudim		,151	,236	,711	
pogosto se mi zdi, da mi ni uspelo živeti tako, kot je prav		,245	,165	,702	,115
odpustil sem si stvari, ki sem jih naredil narobe		,212	,212	,610	,130
težko si odpuštim nekatere stvari, ki sem jih storil			,157	,584	
kadar se počutim negotovo...		,198		,509	,103
kadar stvari ne gredo tako, kot si želim...	,147	,190		,478	,123
moja osebnost je...	,218	,273	,151	,477	,135
kadar si želim ljubezni...	,216	,282	,102	,433	,135
kadar sem soočen z izzivno situacijo...	,152	,206		,417	
spremembe vidim kot...	,193	,313		,390	,264
kadar čutim, da nimam nadzora...	,261	,286	,284	,328	,265
druge vidim kot...	,168	,280	,125	,288	,260
odpuščam tistim, ki me prizadenejo	,279	,376	,362	,266	,737
precej hitro se lahko spet spoprijateljim s prijatelji, ki so me na neki način ranili	,229	,242	,269		,668
nekatero zamere sem gojil mesece ali leta				,241	,633
druge sprejemam tudi takrat, ko naredijo kaj, kar se mi zdi napačno	,220	,542	,175		,567
verjamem, da kadar ljudje rečejo, da mi odpuščajo za nekaj, kar sem storil, to tudi v resnici mislijo	,327	,426	,220	,171	,494
lahko mi je priznati, da se motim	,179	,364		,193	,404

* Ničle pred decimalno vejico so opuščene pri tej in naslednjih tabelah. Prav tako so opuščena faktorska nasičenja pod vrednostjo 0,10.

Upravičenost generalnega faktorja duhovnosti potrjuje tudi konfirmatorna faktorska analiza (KFA) petih izločenih dimenzij duhovnosti. Konfirmatorni model smo preverili s pomočjo analize kovariančnih struktur. Kot vidimo iz slike 1, so vse dimenzije duhovnosti nasičene z hipotetično predpostavljeno latentno dimenzijo višjega reda (sekundarni generalni faktor duhovnosti, FsekDI), zlasti prve tri dimenzije, medtem ko je nasičenost dimenzije rasti in odpuščanja bistveno manjša. Upravičeno lahko domnevamo, da so napake manifestnih spremenljivk v modelu (torej vpliv faktorjev zunaj samega modela) korelirane, saj so spremenljivke pridobljene z enako metodo (ekstrakcija faktorjev) in so si vsebinsko tako blizu, da lahko predpostavimo semantično sovpadanje. Zato je utemeljena uporaba programske sugeriranih modifikacija osnovnega modela. Slika 1 prikazuje že končni, modificirani model, ki izkazuje visoke vrednosti vseh indikatorjev ustreznosti (hi kvadrat pri dveh stopnja svobode = 1,17; GFI = 0,999; AGFI = 0,993; NFI = 0,998; TLI = 1,007; CFI = 1,000; RMSEA = 0,000; RMR = 0,01). Vsi drugi konfirmatorni modeli, npr. dvofaktorska ali celo trifaktorska solucija povezanosti petih dimenzij duhovnosti, ne dosegajo izkazane prepričljivosti enofaktorske solucije sekundarnega faktorja niti približno.

Slika 1. Rezultati konfirmatorne faktorjske analize petih dimenzij duhovnosti (duhovne inteligentnosti). Modificirani model, ki predvideva obstoj enega nadrednega faktorja (sekundarni faktor duhovne inteligentnosti, FsekDI) je dobro utemeljen, kar kažejo vsi kazalci ujemanja (glej besedilo).

::Klasterske analize postavk duhovnosti

Izsledki klasterskih analiz se ujemajo z izsledki faktorjske analize. Preglednica 2 prikazuje petklastersko solucijo, ki se vsebinsko zelo ujema z izsledki petfaktorjske solucije pri faktorjski analizi. Klasterska analiza praktično replicira vseh pet dimenzij duhovnosti, ki sledijo iz interpretacije podatkov faktorjske analize, s katero je bilo izločenih pet faktorjskih dimenzij.

Tabela 2: Postavke, ki so klasificirane v skupine na ravni petih klastrov klasterske analize in njihova vsebinska interpretacija

Postavke v petih klastrih	Interpretacija klastra
v svetu prepoznavam navzočnost božanskega	Povezanost, navzočnost, harmonija, notranji mir, hvaležnost
čutim povezanost z izvirom vsega življenja	
doživljam povezanost z vsem živim	
v kolikšni meri bi sami zase rekli, da ste duhovna oseba...	
lepota stvarstva me notranje prevzame	
občudujem stvarstvo in ga spoštujem	
hvaležen sem za vse darove	
čutim hvaležnost za življenje	
živim v harmoniji s svojimi najglobljimi vrednotami in s svojim smislom življenja	
v svojih odnosih z drugimi izražam in prejemam ljubezen in odpuščanje	
v svoji veri ali duhovnosti najdem moč	
čutim globok notranji mir oziroma harmonijo	

svoje misli, besede in dejanja pregledam in izprašam in sledim programu samoizpopolnjevanja	
redno se pogovarjam s svojim duhovnim svetovalcem	
čutim nesebično skrb za druge	
druge sprejemam tudi takrat, ko naredijo kaj, kar se mi zdi napačno	
primerno nadzorujem svoja čustva in obnašanje	
živim v dostojanstvu in gorečnosti	
brez občutka duhovnosti bi bilo moje vsakdanje življenje brez smisla	Smisel, smoter
moje duhovno prepričanje mojemu življenju občutek pomembnosti in smisla	
kadar nisem povezan z duhovno platjo svojega življenja, izgubim svoj smisel	
moje duhovno prepričanje daje smisel veselju in žalosti v mojem življenju	
če na najtežje in najbolj vznemirjajoče dogodke pogledam z vidika duhovnosti, dajejo smisel mojemu življenju	
moja duhovnost daje smisel dogodkom v mojem življenju	
moja duhovnost mi pomaga oblikovati cilje, ki si jih postavljam	
kar se trudim delati v vsakdanjem življenju, je zame pomembno z duhovnega vidika	
vednost, da sem del nečesa večjega od mene samega, daje mojemu življenju smisel	
razmišljam o tem, da je moje življenje del večje duhovne sile	
smisel mojega življenja izhaja iz občutka povezanosti z drugimi živimi bitji	
v kolikšni meri bi sami zase rekli, da ste verni...	Vernost
meditiram ali molim	
vera je zame izvir moči in tolažbe	
verjamem v življenje po smrti	
kljub temu, da gre toliko stvari narobe, ljubezen še vedno premika svet	
menim, da se vse zgodi z nekim namenom	
pogosto se mi zdi, da ne bom mogel nikoli nadoknaditi napak, ki sem jih storil v preteklosti, ne glede na to, kako se zdaj trudim	Sprejemanje, odpuščanje
pogosto se mi zdi, da mi ni uspelo živeti tako, kot je prav	
težko si odpustim nekatere stvari, ki sem jih storil	
odpusil sem si stvari, ki sem jih naredil narobe	
precej hitro se lahko spet spoprijateljim s prijatelji, ki so me na neki način ranili	
odpuščam tistim, ki me prizadenejo	
nekatero zamero sem gojil mesece ali leta	
ko pogledam svoje življenje...	
sreča je...	Rast, (samo)izpopolnjevanje
kadar sem soočen z izzivno situacijo...	
kadar stvari ne gredo tako, kot si želim...	
spremenbe vidim kot...	
kadar se počutim negotovo...	
moja osebnost je...	
lahko mi je priznati, da se motim	
verjamem, da kadar ljudje rečejo, da mi odpuščajo za nekaj, kar sem storil, to tudi v resnici mislijo	
kadar čutim, da nimam nadzora...	
kadar si želim ljubezni...	
druge vidim kot...	

::Druge strukturne analize postavk duhovnosti

Drugi rezultati, dobljeni s pomočjo raznih, prej navedenih metod multivariatnega raziskovanja, se ujemajo z rezultati faktorskih in klustrskih analiz do te mere, da jih ni treba posebej navajati. Tudi z njimi lahko potrdimo doslej predstavljeno strukturo duhovnosti.

::Duhovna inteligentnost, vernost, vrednote, osebnost in psihično blagostanje

Glede na to, da je dimenzija vernosti ena izmed sestavin duhovnosti (kar ne pomeni, da so vsi vidiki vernosti vključeni v duhovnost), bi pričakovali pomembno povezanost duhovne inteligentnosti z vernostjo. Iz tabele 3 resnično vidimo, da orientacija k verskim vrednotam (ki je praktično identična s stopnjo vernosti), dejansko pomembno korelira z vsemi dimenzijami duhovnosti (razen z dimenzijo rasti), najvišja je, kot bi pričakovali, z dimenzijo vernosti (0,623) in z generalnim faktorjem duhovnosti (0,500). Očitno je torej, da je duhovna dimenzija rasti tista, ki ne korelira z vernostjo in ostaja tako zunaj preseka duhovnosti in vernosti.

In kako je z drugimi vrednotnimi kategorijami? Razen pri verskih vrednotah so ostale pomembne korelacije nizkde. Dimenzije duhovnosti, vzeto v celoti, pomembno negativno korelirajo z dionizičnimi in hedonskimi vrednotami ter njim podrejenimi vrednotnimi kategorijami srednjega obsega, medtem ko na drugi strani tendirajo k pozitivni korelaciji z apolonskimi, moralnimi in izpolnitvenimi vrednotami. Morda je za koga presenetljivo, da duhovnost ne korelira znatneje z usmerjenostjo k aktualizacijskim vrednotam in če že, prej v negativni kot v pozitivni smeri. Za to sta vsaj dva razloga. Samoaktualizacijska usmerjenost ne vključuje le težnje po uresničevanju duhovnih, temveč tudi težnjo po uresničevanju neduhovnih potencialov. Poleg tega ni pričakovati, da bodo osebe, ki so dejansko samoaktualizirane sploh više vrednotile samoaktualizacijske cilje; neredko se nam zdi bolj pomembno to, česar nismo dosegli, kot to, kar smo.

Iz tabele 3 tudi jasno vidimo, da je zadovoljstvo z življenjem, torej ena izmed ključnih sestavin psihičnega blagostanja, substancialno povezano z duhovno inteligentnostjo. Pomembno pozitivno korelira z vsemi dimenzijami duhovnosti, a zanimivo, najbolj z dimenzijo rasti in s širokim faktorjem harmonije. Občutje povezanosti in harmonije torej celo bolj kot občutje smiselnosti prispeva k življenjskemu zadovoljstvu.

Ker je del udeležencev raziskave izpolnil tudi osebnostni vprašalnik, vprašalnik PANAS in vprašalnik inspiracije (N=106), smo lahko ugotovili povezave

Tabela 3: Korelacije dimenzij dubovne inteligentnosti s kategorijami vrednot in z zadovoljstvom v življenju

	smisel	harmonija	vernost	rast	odpuščanje	široki faktor smisla	široki faktor harmonije	generalni faktor duhovnosti
čurne vrednote	-,162**	-,114*	-,192**	,003	-,016	-,190**	-,045	-,173**
varnostne vrednote	-,101*	-,071	-,171**	-,075	-,002	-,133**	-,069	-,131**
statusne vrednote	-,135**	-,186**	-,139**	-,118**	-,094*	-,172**	-,183**	-,192**
patriotske vrednote	,088*	,054	,069	-,163**	,115**	,102*	-,046	,075
demokratske vrednote	,055	,086	-,067	-,038	,184**	,038	,069	,050
socialne vrednote	,064	,080	,006	-,011	,192**	,068	,079	,077
tradicionalne vrednote	,118**	,150**	,034	-,004	,228**	,127**	,128**	,140**
kulturne vrednote	,082	,064	-,095*	,001	,074	,029	,047	,036
spoznavne vrednote	,099*	,083	,015	,051	,140**	,085	,098*	,097*
aktualizacijske vrednote	-,074	-,062	-,186**	,039	,091*	-,124**	,019	-,101*
verske vrednote	,440**	,272**	,623**	-,006	,161**	,551**	,124**	,500**
hedonske vrednote	-,200**	-,202**	-,187**	-,068	-,058	-,230**	-,145**	-,232**
vrednote potence	-,036	-,099*	-,055	-,139**	-,006	-,058	-,137**	-,084
moralne vrednote	,087	,141**	-,004	-,025	,239**	,095*	,118**	,111*
izpolnitvene vrednote	,108*	,111*	-,060	,040	,129**	,069	,108*	,086
dionižne vrednote	-,185**	-,202**	-,187**	-,090*	-,076	-,222**	-,164**	-,230**
apolske vrednote	,082	,119**	-,027	-,043	,221**	,078	,091*	,089*
zadovoljstvo z življenjem	,142**	,383**	,248**	,533**	,124*	,246**	,548**	,347**

** Korelacija je pomembna na nivoju 0.01.

* Korelacija je pomembna na nivoju 0.05.

duhovne inteligentnosti z dimenzijami osebnosti, pozitivnim in negativnim afektom ter inspiracijo.

Glede na nezanemarljive povezav DI z dimenzijami osebnosti, vrednot, vernosti, psihičnega blagostanja ter inspiracije, se lahko vprašamo, v kolikšni meri lahko na podlagi slednjih kot prediktorjev napovemo stopnjo DI. Regresijske analiza so pokazale, da lahko s pomočjo vrednotnih kategorij srednjega obsega pojasnimo kar 31 odstotkov variance generalnega faktorja DI (multipla korelacija znaša 0,56). Levji delež prediktivne vrednosti vrednot imajo verske vrednote, ki korelirajo z generalnim faktorjem DI 0,50. Med drugimi vrednotnimi kategorijami pomembno prispevajo k DI v pozitivni smeri še kulturne in spoznavne vrednote, v negativni smeri pa statusne in varnostne vrednote. Vernost, kulturna in spoznavna naravnost torej povečujejo, statusna stremjenja in težnja po varnosti pa zmanjšujejo duhovno usmerjenost.

Prediktorski sklop osebnostnih dimenzij, psihičnega blagostanja in inspiracije pojasni okrog 22 odstotkov variance generalnega faktorja DI (multipla korelacija 0,47). Pri tem je daleč najmočnejši prediktor inspiracija.

Oba prediktorska sklopa skupaj, torej vrednote, vključno z verskimi, osebnostne dimenzije, psihično blagostanje in inspiracija pojasnijo velik, kar 57 odstotni del variance DI (multipla korelacija 0,76). Pri tem so najmočnejši prediktorji verske vrednote (vrednost beta koeficienta 0,45), inspiracija (0,33), aktualizacijske vrednote (-0,32), spoznavne vrednote (0,24) in občutje sreče (0,20). Ponovno smo torej potrdili ugotovitev, da osebe z višjo stopnjo DI v primerjavi z ostalimi ocenjujejo aktualizacijske vrednote kot manj pomembne (kot rečeno morda zato, ker se jim zdi samoizpopolnjevanje nekaj samoumevnega oziroma doseženega).

::SPLOŠNA DISKUSIJA IN ZAKLJUČKI

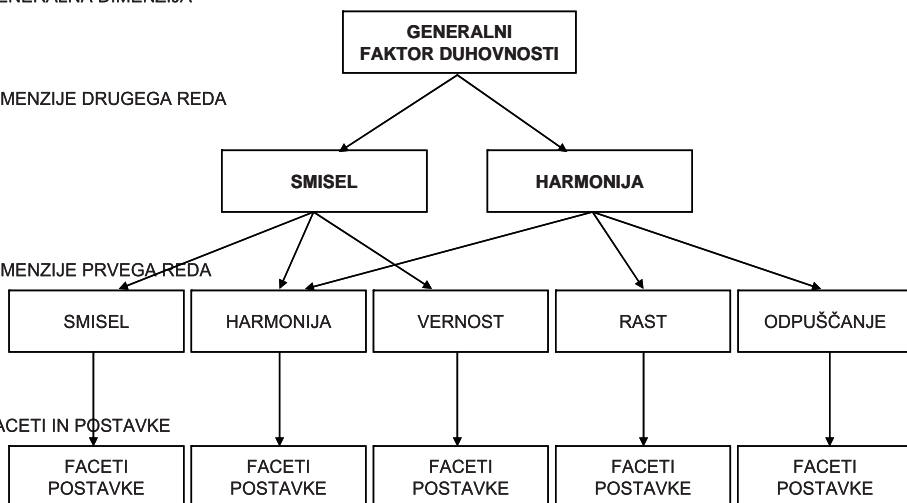
Rezultati multivariatnih raziskav so pokazali, da lahko prostor duhovnosti strukturiramo na več ravneh (slika 2). Na najvišji ravni lahko govorimo o generalnem (splošnem) faktorju duhovnosti, na nadaljnjih ravneh pa o posameznih, vedno bolj vsebinsko specifičnih dimenzijah duhovnosti. Za nivojem generalnega ali globalnega faktorja duhovnosti je raven dveh širokih faktorjev duhovnosti, ki zajema široki faktor smisla oziroma smiselnosti in široki faktor harmonije. Najpomembnejše razločljive, vendar še dokaj globalne vsebinske vidike duhovnosti pokriva strukturna raven, ki zajema pet dimenzij: dimenzijo smisla, dimenzijo povezanosti, harmonije, notranjega miru in hvaležnosti, dimenzijo vernosti, dimenzijo rasti in dimenzijo odpuščanja. Tej ravni strukture duhovne inteligentnosti sledijo specifične komponente

GENERALNA DIMENZIJA

DIMENZIJE DRUGEGA REDA

DIMENZIJE PRVEGA REDA

FACETI IN POSTAVKE

Slika 2. Strukturna hierarhija dimenzij duhovnosti.

dimenzij prvega reda (faceti) in končno še bolj specifične posamezne postavke lestvice duhovnosti.

Izsledki raziskave kažejo, da lahko smiselno govorimo o hierarhični strukturi duhovnosti oziroma duhovne inteligentnosti. Duhovna inteligentnost je kompleksen pojmovni konstrukt, ki združuje globalno komponento duhovne naravnosti in duhovnega doživljanja s sestavinami, ki zajemajo pomembne, vendar med seboj nezamenljive in do neke mere neodvisne vidike (takšna neodvisnost je npr. med dimenzijama rasti in vernosti). Upravičeno lahko torej govorimo tudi o temeljnih sestavinah duhovnosti, kot so občutje smiselnosti, harmonije s svetom in drugimi, vere v višje bitje ali višji princip obstoječega, občutje osebnostne rasti in sprejemanje ter odpuščanje.

Tako globalna duhovna inteligentnost kot njene nadaljnje dimenzije so povezane z drugimi pomembnimi psihološkimi spremenljivkami. Med njimi so nedvomno vrednote, vernost, temeljne dimenzije osebnosti, dimenzije psihičnega blagostanja in inspiracija. Na podlagi omenjenih spremenljivk lahko do visoke mere napovemo stopnjo duhovnosti, kot je opredeljena v našem modelu.

::LITERATURA

- Adler, Alfred, in Jahn, Ernest (1933):** Religion and Psychology. Frankfurt: Passer.
- Allport, Gordon (1937):** Personality: A psychological interpretation. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Allport, Gordon (1950):** The individual and his religion. New York: Macmillan.
- Allport, Gordon (1955):** Becoming. New Haven,CT: Yale University Press.
- Allport, Gordon (1961):** Pattern and growth in personality. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Alper, Matthew (2001):** The "God" Part of the Brain: A Scientific Interpretation of Human Spirituality and God. New York: Rogue.
- Austin, James (1998):** Zen and the brain: toward an understanding of meditation and consciousness. Cambridge, Ma: Mit press.
- Bucke, Richard (1923):** Cosmic consciousness. New York: Dutton.
- Buzan, Tony, in Keene, Raymond (2003):** Head first. Dostopno prek: <http://www.happychild.org.uk/acc/tpir/bkr/0102head.htm> (4. 5. 2007).
- Coles, Robert (1999):** The secular mind. Princeton Univ. Press.
- Diener, Ed, in dr. (1985):** The Satisfaction With Life Scale. Journal of Personality Assessment, 49, 71-75.
- Erikson, Erik (1958):** Young man Luther: A Study in Psychoanalysis and History,. New York, W. W. Norton.
- Fetzer Institute, National Institute on Aging Working Group:** Multidimensional Measurement of Religiousness, Spirituality for Use in Health Research. (1999): A Report of a National Working Group Supported by the Fetzer Institute in Collaboration With the National Institute on Aging. Kalamazoo, MI: Fetzer Institute, 1999.
- Frankl, Viktor (1962):** Man's search for meaning: An introduction to logotherapy. Boston, Beacon Press.
- Freud, Sigmund (1928a):** The future of an illusion. Translated by W.D. Robson-Scott. New York: Liveright.
- Freud, Sigmund (1928b):** Totem and taboo: Resemblances between the psychic lives of savages and neurotics. New York: Dodd.
- Freud, Sigmund (1939):** Moses and monotheism. London: The Hogarth Press and The Institute of Psychoanalysis.
- Fromm, Erich (1950):** Psychoanalysis and religion. New Haven: Yale University.
- Gardner, Howard (1999):** Intelligence reframed. New York: Basic Books.
- Grof, Stanislav (1993):** The holotropic mind. New York: Harper SanFrancisco.
- Idler, Ellen, in dr. (2003):** Multidimensional measurement of religiousness/spirituality for use in health research. Dostopno prek: http://www.fetzer.org/Resources/mm_doc/The%20Fetzer%20Books%20Update.pdf (4. 5. 2007).
- James, William (1982/1902):** The varieties of religious experience. New York: Penguin Books.
- John, Oliver, in Srivastava, Sanjay (1999):** The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. V: Lawrence, Pervin in Oliver, John (ur.), Handbook of personality: Theory and research (102-138). New York: Guilford.
- Jung, Carl (1921/1971):** Psychological types. In The collected works of C. G. Jung (Vol. 6). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jung, Carl (1931/1969):** The structure of the psyche. In The collected works of C. G. Jung (Vol. 8). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jung, Carl (1933):** Modern man in search of a soul. New York: Harcourt Brace.
- Jung, Carl (1958):** Psychology of religion: West and east. London: Routledge and Kegan Paul.
- Jung, Carl (1964):** Man and his symbols. New York: Doubleday.

- King, Michael, in dr. (1995):** The Royal Free Interview for Religious and Spiritual Beliefs. *Psychological Medicine* 25: 1125-1134.
- King, Michael, in dr. (2001):** The Royal Free Interview for Spiritual and Religious Beliefs: development and validation of a self-report version. *Psychological Medicine* 31:1015-1023
- Maravič, Ksenija (2004):** Duhovna inteligentnost v povezavi z vrednotami in zadovoljstvom z življenjem. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Maslow, Abraham (1971):** Various meanings of "transcendence". In H. J. Verter and B. D. Smith (Eds.), *Personality theory. A source book.* (pp. 421-430). New York: Appleton-Century-Crofts.
- Montell, Conrad (2002):** On Evolution of God-Seeking Mind: An Inquiry Into Why Natural Selection Would Favor Imagination and Distortion of Sensory Experience. *Evolution and Cognition* 8(1): pp. 89-107.
- Musek, Janek (2000):** Nova psihološka teorija vrednot. Ljubljana: Educy.
- Musek, Janek, in Avsec, Andreja (2002):** Pozitivna psihologija. *Anthropos*, 34, 1-3, 41-68.
- Musek, Janek, in Maravič, Ksenija (2004):** Vrednote in duhovna inteligentnost. *Anthropos*, 2004, 1-4, 271-289.
- Myers, David in Diener, Ed (1995):** Who is happy? *Psychological Science*, 6, 10-19.
- Newberg, Andrew (2004):** Why won't God go away? Dostopno prek: <http://www.andrew.newberg.com/qna.asp> (4. 5. 2007).
- Newberg, Andrew, in d'Aquili, Eugene (1999):** *The Mystical Mind: Probing the Biology of Religious Experience.* Minneapolis: Fortress.
- Newberg, Andrew, in dr. (2001):** Why God won't go away: Brain science and the biology of belief. New York: Ballantine.
- Pavot, William, in Diener, Ed (1993):** Review of the Satisfaction with Life Scale. *Personality Assessment*, 5, 164-172.
- Persinger, Michael (1987):** Neuropsychological bases of god beliefs. New York: Praeger.
- Persinger, Michael (1993):** Vectorial cerebral hemisphericity as differential sources for the sensed presence, mystical experiences and religious conversions. *Perceptual and Motor Skills*, 76, 915-930.
- Persinger, Michael (2001):** "The Neuropsychiatry of Paranormal Experiences". *Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neuroscience*. Fall 13(4):515-524.
- Ramachandran, Vilayanur, in Blakeslee, Sandra (1998a):** *Phantoms in the brain.* London: Fourth estate.
- Ramachandran, Vilayanur, in Blakeslee, Sandra. (1998b):** *Phantoms in the Brain: Probing the Mysteries of the Human Mind.* New York, NY: Morrow.
- Rogers, Carl (1961):** *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy.* Boston: Houghton Mifflin.
- Spiritual intelligence. Definitions. (2004):** © 2004 Mindwise Pty Ltd Dostopno prek: http://www.mindwise.com.au/spiritual_intelligence.shtml (4. 5. 2007).
- Stein, J. (2003):** Več miru, manj trpljenja. *Delo*, 248, 21-22.
- Tart, Charles (ur.) (1990):** *Transpersonal psychologies.* New York: Harper & Row.
- Thrash, Todd, in Elliot, Andrew (2003):** Inspiration as a psychological construct. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 871-889.
- Underwood, Lynn, in Teresi, Jeanne (2002):** The Daily Spiritual Experience Scale: Development, Theoretical Description, Reliability, Exploratory Factor Analysis, and Preliminary Construct Validity Using Health-Related Data. *Ann Behav Med*, 2002, 24(1):22-33.
- Vaughan, Frances (2004):** What is spiritual intelligence? Dostopno prek: <http://www.francesvaughan.com/work1.htm> (4. 5. 2007).
- Watson, David, in dr. (1988):** Development and validation of a brief measure of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 1063-1070.
- Wilber, Ken (1995):** *Sex, ecology, spirituality* Boston: Shambala.
- Zohar, Danah, in Marshall, Ian. (2000):** Duhovna inteligenca. Tržič: Učila.